

بررسی نقش وحی در تصمیم‌گیری عقلانی-شهودی

نیما رحمانی*

چکیده

پژوهش درباره تصمیم‌گیری، مدل‌های مبتنی بر «عقلانیت محدود» را تأیید و از طریق ارائه مدل‌های عقلانی-شهودی تلاش می‌شود تا شهود به‌عنوان ابزاری متمم یا مکمل برای عقل معرفی گردد. مفهوم شهود در غرب نزدیک است به بداهت و بینشی موقتی که راه و روش مشخص نداشته و متفاوت با علم حضوری است. براساس نظریه تصویر، نگرش‌ها، اخلاقیات و ایده‌آل‌های فردی بر تصمیم‌گیری شهودی مؤثر است و مذهب نیز مرجعی است که عوامل فوق را شکل می‌دهد. بنابراین با هدف تبیین جایگاه وحی در تصمیم‌گیری عقلانی-شهودی، مجموعه‌ی تعالیم و آموزه‌های اسلامی مبتنی بر قرآن و سنت که فرایند ۹ مرحله‌ای تصمیم‌گیری عقلانی را تحت تأثیر قرار داده و بر تصمیم‌گیری شهودی مؤثر هستند، استخراج گردید. برای این منظور با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی از نوع تلخیصی و جهت‌دار، در منابع مختلف جستجو گردید که ۱۳۰ گزاره مرتبط استخراج و براساس سه مقوله اعتقادات، احکام و ارزش‌های اخلاقی طبقه‌بندی گردیدند. شهود اگر تنها در نتیجه و انتخاب راه حل بتواند عقل را حمایت کند، براساس یافته‌های این تحقیق، فرد در هنگام تصمیم‌گیری عقلانی در تمامی مراحل آن از طریق اعتقادات، احکام و ارزش‌های اسلامی هدایت می‌شود. تعالیم وحی همپای عقل و در نقش مصباح آن در فرایند تصمیم‌گیری حضور دارد و تجارب قضاوتی افراد، ارزش‌ها و ایده‌آل‌های آنان را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

واژگان کلیدی: تصمیم‌گیری عقلانی، تصمیم‌گیری شهودی، تصمیم‌گیری اسلامی.

مقدمه

مطالعات در خصوص تصمیم‌گیری و اشتباهات آن در سازمان‌ها، اندیشمندان غربی را مجاب نموده است تا از طریق محدود دانستن عقلانیت بشری، این تصمیم‌های اشتباه را توجیه کند و برای تبیین علت برخی تصمیم‌های صحیح که از طریق عقلانی قابل توجیه نیست به «شهود»^۱ روی بیاورند و رویکرد تلفیقی تصمیم‌گیری عقلانی-شهودی را مطرح کنند (ویلد، هارپر؛ آگر به نقل از واسکنسلز،^۲ ۲۰۰۹؛ سینکلیر و آشکاناسی،^۳ ۲۰۰۵). شهود در غرب به مفهوم بدهت {علم بدون واسطه حاصل ویژگی‌های فردی} بیشتر نزدیک است تا مفهوم علم حضوری (شیروانی، ۱۳۸۹). تصمیم‌گیری شهودی به‌طور عمده به‌عنوان نتایج فرایند غیرهوشیارانه تصمیم‌گیری است که یا به وسیله تجارب قضاوتی ثابت تأیید می‌گردد و یا به وسیله احساسی قانع‌کننده و بدون دلیل.^۴ از این رو شهود غربی راه و روش و معیار صحت ندارد. همچنین براساس آنچه در نظریه تصویر بیان می‌گردد، تصمیم‌گیری شهودی تحت تأثیر ارزش‌های تصمیم‌گیرنده، استانداردها، ایده‌آل‌ها، ادراکات، عقاید و اخلاقیات است که به شکل مجموعه اصولی تعیین می‌کنند که تصمیم درست است یا نادرست (مینر،^۵ ۲۰۰۷، ص ۲۱۶). بر این اساس در ادامه مطالعات در غرب، و اسکسنسلز (۲۰۰۹) و فرناندو و جکسون (۲۰۰۶) در مطالعات جداگانه خود، به این نتیجه رسیدند که در تصمیم‌گیری شهودی، افرادی که پیشینه مذهبی دارند، {تحت تأثیر اعتقادات خود} بهتر تصمیم‌گیری می‌کنند.

رویکرد اسلامی در تصمیم‌گیری بر مبنای اراده و اختیار انسان و بر محور عقلانیت و خدامحوری است؛ به عبارت دیگر سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری در نظام مدیریت و رهبری اسلامی تنها بر عقل معمول متکی نیست (فاضلی، ۱۳۷۱). ابزار تکمیل‌کننده عقل در مدل تصمیم‌گیری غربی، شهود است که در واقع دو ابزار جدا از هم تلقی می‌گردند، اما می‌توان انتظار داشت که در الگوی اسلامی، عقل و وحی هر دو با هم، فرد تصمیم‌گیرنده را پشتیبانی می‌کنند.

بنابراین با هدف تبیین جایگاه تعالیم وحی در تصمیم‌گیری، سؤالاتی که در این تحقیق به دنبال پاسخ‌گویی به آنها هستیم این است که آیا تعالیم وحی در فرایند تصمیم‌گیری همپای عقل و در نقش راهنما و مصباح آن، می‌تواند نقش مکملی داشته باشد یا خیر؟ همچنین آیا تعالیم وحی می‌تواند نگرش، ارزش‌ها، استانداردها و ایده‌آل‌های فرد تصمیم‌گیرنده را تحت تأثیر قرار داده و نقش تعیین‌کننده بر آنها داشته باشد؟

1. Intuition

2. Vasconcelos

3. Sinclair & Ashkanasy

4. Gut Feeling

5. Miner

ادبیات تحقیق

تصمیم‌های نادرست؛ عقلانیت و تصمیم‌گیری

نات^۱ (۱۹۹۹) بیان می‌دارد که «در عین تعجب نیمی از تصمیماتی که در سازمان‌ها گرفته می‌شود، با شکست روبه‌رو می‌شوند». در مجموع «تصمیم‌هایی که در سازمان گرفته می‌شود با اشتباهات زیادی همراه است، به‌ویژه اگر این تصمیم‌ها در یک محیط نامطمئن گرفته شود» (دفت، ۱۳۹۰، ص ۴۵۰). در بین اندیشمندان غربی، «سایمون^۲ ادعا می‌کند که رویکردهای کلاسیک و نئوکلاسیک در خصوص مفهوم تصمیم‌گیری واقعی نیستند و پاسخ‌گوی دنیای واقع نخواهند بود. او بیان می‌دارد که تصمیم‌گیرندگان عقلانی عمل می‌کنند تنها در صورتی که کنترل کامل بر عوامل محیطی و ویژگی‌های ذهنی-روانی داشته باشد» (کلانتري، ۲۰۱۰، ص ۴). سایمون (۱۹۷۹) هنگام مطرح ساختن تئوری عقلانیت محدود خود به توانایی محدود انسان در محاسبه نمودن و کاستی شدید دانش بشر در خصوص پیامدهای یک انتخاب و همچنین محدودیت‌های توانایی بشر در خصوص قضاوت در میان اهداف چندگانه اشاره دارد. طبق نظر سایمون عقلانیت انسان به سبب محدودیت‌های ذهنی و شعوری محدود است و محیط‌های سازمانی و اجتماعی که تصمیم‌گیرنده در آن قرار دارد بر شیوه تصمیم‌گیری او مؤثر است و «تصمیم‌گیر به محض رسیدن به راه حلی که رضایت‌بخش است، کار تحقیق و بررسی موارد جایگزین دیگر را رها نموده و مسئله را پایان یافته می‌داند» (رابینز، ۲۰۰۰^۳، ص ۶۰). عملی بودن و صحت مدل عقلانیت محدود سایمون در خصوص تصمیم‌گیری از طریق بسیاری از مطالعات موردی و تحقیقات تجربی اثبات گردیده است. بر طبق این تحقیقات، تئوری کلاسیک تصمیم‌گیری رد شده است و تجربه بشر در تصمیم‌گیری سازمان آشکارا نشان می‌دهد که در دنیای واقع، مدل تصمیم‌گیری عقلانی اجرا نشدنی خواهد بود (شاپیرو، ۱۹۹۷^۴). بنابراین نباید انتظار داشت تنها رویکرد عقلانی به‌عنوان علاج تمام تصمیم‌ها مدیریتی خواهد بود. در واقع، تصمیم‌گیری سازمانی، گاهی اوقات نیازمند سایر منابع خواهد بود و نیز هنگامی که آن تصمیم‌ها در دامنه علمی قرار نمی‌گیرند (واسکنسلز، ۲۰۰۹).

به نظر می‌رسد که توافق در بین اندیشمندان شرق و غرب بر اینکه تنها استمداد از ابزار عقل برای انجام تصمیم‌گیری کفایت نمی‌کند وجود دارد. در عین حال که در اسلام به‌طور کلی، ابزار تکمیل‌کننده عقل، وحی (تعالم حاصل از نبوت) دانسته شده، در غرب به دنبال یافتن ابزار دیگر در تصمیم‌گیری بعضاً برای توجیه برخی تصمیمات که درستی آنها از طریق روش عقلی امکان‌پذیر نیست و همین‌طور توجیه تصمیمات اشتباه، به شهود روی آورده‌اند.

1. Natt

2. Simon

3. Robbins

4. Shapiro

از نگاه قرآن و عترت، آدمی واجد نوری به نام عقل است که با آن به فهم پاره‌ای از حقایق و معارف نائل می‌شود (نصیری، ۱۳۸۷، ص ۵۹). در قرآن کریم به محدودیت‌های عقل اشاره شده است به طوری که قرآن دارای دو بخش از علوم است؛ بخشی از معارف که می‌توان از راه استدلال تجربی و عقلی به آن دسترسی پیدا کرد و بخشی دیگر که جز از طریق وحی ممکن نبوده است (بقره، ۱۵۱). شناخت حقیقت گاه بدون واسطه در شعاع عقل قرار می‌گیرند و گاهی با واسطه، و برخی اصلاً در این شعاع قرار نمی‌گیرند. صدها مورد در اصول و فروع دین هست که عقلِ مَوْحَّد سَمْعاً و طَاعَتاً آن را می‌پذیرد و نسبت به ساحت قدس ربوبی، فقط عبد محض است. این محدودیت ادراک، نکته‌ای نیست که کسی بر عقل تحمیل کند. از این رو بهترین دلیل و بیشترین دلیل نیاز به وحی و نبوت و دین الهی از ناحیه عقل نظری اقامه می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۵۹-۶۰). بنابراین شریعت مصباح عقل است (همو، ۱۳۸۴، ص ۸۳). بیان این نکته ضروریست که تعریف شهود اسلامی با شهود غربی بسیار متفاوت است و همین‌طور یافته‌های شهودی منطبق با مفهوم اسلامی آن نیز با تعالیم وحی تفاوت دارد. به عقیده اندیشمندان اسلامی از جمله ملاصدرا، قسمتی از علوم و آگاهی از طریق عقل و با استدلال و عمل که جنبه اکتسابی نیز دارد تحصیل می‌گردد؛ اما بخشی دیگر به واسطه رشد نفس ناطقه و از طریق القا و افاضه خداوند بر قلب انسان به دست می‌آید که از آن به‌عنوان شهود یاد می‌شود و اساساً فلسفه بعثت انبیا و هدف تعالیم وحی نیز شناخت حقایق و رشد عقل و تبدیل آن به عقل فعال است (مرتضایی، ۱۳۹۱)، که از این طریق میان عقل، ایمان، عرفان و برهان آشتی برقرار می‌گردد.

شهود؛ ابزار دیگر برای تصمیم‌گیری

سایمون (۱۹۸۷) معتقد است که اگر پاسخ شهودی براساس دانش گذشته‌ای باشد که توسط ذهن فرد تصمیم‌گیرنده گردآوری می‌گردد، بنابراین آن پاسخ به اندازه فرایند تصمیم‌گیری مبتنی بر تحلیل‌های هوشیارانه، رضایت‌بخش خواهد بود. او بر این باور است که تئوری تصمیم‌گیری می‌بایست هم به فرایند تحلیل هوشیارانه و هم به فرایند ناخودآگاه توجه خاص نماید (ص ۵۸). تحقیقاتی که از سوی ایزنبرگ، بارک و میلر (شهود در موقعیت پرابهام)، بلینگ و اکل (شهود و موقعیت ساختارنیافته)، پاربخ و همکارانش (شهود و حل مشکلات نامشخص)، سیمون (شهود و مشکلات غیر تکراری)، آگور (شهود و حقایق متضاد)، گودمن و کریگر و بارنز (شهود و فرایند تجزیه و تحلیل اطلاعات غیر متوالی) همگی به کاربرد شهود به‌عنوان ابزار تصمیم‌گیری نگریسته‌اند (سینکلر و اشکانسی، ۲۰۰۵). «ایزنهاوت بیان می‌کند که شهود به نظر می‌رسد که فهم بهتری را در خصوص پویایی محیطی در اختیار مدیران قرار دهد. رویکرد تلفیقی تصمیم‌گیری عقلانی-شهودی^۱ به‌عنوان بهترین راه‌حل از سوی چندین

1. Rational-intuitive

محقق از جمله (ویلد، هارپر، آگر) به کار گرفته شده است» (واسکنسلز، ۲۰۰۹). به‌عنوان مثال سینکلر و اشکانسی (۲۰۰۵) مدلی را ارائه نموده‌اند که سیستم شناختی موازی (عقلانی-تجربی با خاستگاه هوشمندانه، غیرهوشمندانه) را نشان می‌دهد که توسط شواهد تجربی حمایت می‌گردد و مدل تحلیلی-شهودی آنها در عین آنکه دارای اجزای (شهود-عقلانی) مستقلی است، اما مرتبط هستند. بدین صورت هر دو روش معتبر هستند؛ اما هر کدام پیش زمینه متفاوت دارند (نقش مکملی شهود برای عقل). و از این لحاظ متفاوت است با کار سیمون (۱۹۸۷) که هر کدام را انتهای یک پیوستار قرار داد که رویکرد نسبی به هر کدام از این دو ابزار از طریق عوامل زمینه‌ای تعیین می‌گردد (نقش متممی شهود برای عقل). در عین حال دین و پرت^۱ (۲۰۰۷) ضمن بررسی ادبیات مربوط به شهود بیان داشته‌اند که «توافقی بین اندیشمندان در مورد آنکه شهود چیست و چه کاری انجام می‌دهد، وجود ندارد». آنها بخشی از دلایل آن را به نقطه نظر متفاوت در درک و فهم شهود می‌دانند. پژوهشگرانی که در حوزه مدیریت و روان‌شناسی فعالیت می‌کنند، شهود را از طریق پدیده‌های گسترده‌ای همچون فرایند ذهنی، خبرگی و فرایند اطلاعاتی غیرهوشیارانه تفسیر نموده‌اند» (ص ۳۴).

شهود در غرب در مقایسه با عرفان اسلامی

شهود غربی شکل دقیق و پیچیده‌ای از استدلال براساس تجربه ممتد و طولانی است که محقق در طول سال‌ها به دست آورده است (پریچولا^۲ و سیمون، ۱۹۸۹). پارینخ در مطالعات خود به این نتیجه رسیده است که شهود {در غرب} نوعی نبوغ و هوشمندی است که نمی‌توان منطقی و قانونمند بدان رسید، شهود توانمندی ذاتی است که قابل انتقال و تحلیل کردن نیست. «مراد از واژه «Intuition» {در غرب} در بسیاری از موارد به مفهوم بدهت بیشتر نزدیک است تا مفهوم علم حضوری^۳. و باید توجه داشت که نمی‌توان آن را با علم حضوری به معنای مورد نظر در فلسفه اسلامی یکی دانست» (شیروانی، ۱۳۸۹).

در اندیشه اسلامی معرفت عرفانی برابر با بینش حاصل از تجربه نیست؛ عرفان راه کسب معرفت (علم حضوری) است که ارزشمندی آن به مراتب والاتر از علم حصولی عقل است؛ زیرا از طریق اتصال به عالم معنا (الهام قلبی) و با حضور عقل برهانی (به‌عنوان معیار) معرفت کسب می‌کند. شهود یا عرفان از مراتب عقل است: عقل، گاهی علم شهودی و گاهی علم حصولی دارد. در عرفان ناب، عقل پا به پای شهود و دل حضور دارد. عرفان اسلامی عقل‌گر است نه عقل‌گریز.

1. Dane & Pratt

2. Prietula

۳. شهود در فلسفه و عرفان اسلامی، علم حضوری را تداعی می‌کند. یعنی نوعی علم و معرفت که در آن، معلوم با وجود عینی و خارجی خود - در برابر وجود ذهنی و مفهومی - نزد عالم حاضر است؛ در برابر علم حصولی که دانشی با واسطه مفاهیم و صور ذهنی است.

عقل و خرد در عرفان نظری هم نقش مفتاح، هم منزلت مصباح و هم جایگاه معیار {را برای عرفان} دارد (رودگر، ۱۳۹۱). اما نکته مهم آن است که عرفان طریق و ابزار دارد که همانا جمع طریقت و شریعت است متفاوت با آنچه در خصوص شهود در غرب مطرح است. فنایی اشکوری (۱۳۸۹) بیان می‌دارد که الهیات عرفانی در اسلام در عین اینکه شهودی است از یکسو از تحصیل عقلی بهره می‌برد و از سوی دیگر از چراغ هدایت وحی نور می‌گیرد.

به‌طور خلاصه، «شهود و تصمیم‌گیری شهودی فرایندی است درونی، پیچیده، متکی بر تجربه و قضاوت فردی که از قاعده خاصی پیروی نمی‌کند و ماهیتی جهشی و شتابنده دارد. در این فرایند فرد تصمیم‌گیرنده نمی‌داند چگونه به پاسخ رسیده و نمی‌تواند برای شما به وضوح شرح دهد که شناخت او چگونه حاصل شده و چگونه به اخذ تصمیم بدین طریق موفق گردیده است» (الوانی، ۱۳۷۹). تلاش برای فهم آنکه تصمیم‌گیری شهودی چگونه و تحت تأثیر چه عواملی شکل می‌گیرد از طریق نظریه تصویر قابل بیان خواهد بود:

تئوری تصویر

تئوری تصویر (پندار) شرح کاملی است از اینکه چگونه مردم به وسیله روش شهودی تصمیم می‌گیرند (بیچ و میشل،^۱ ۱۹۹۰). برخلاف بسیاری از مدل‌های سنتی تصمیم‌گیری که اطلاعات را به‌عنوان تنها عامل تعیین‌کننده در فرایند تصمیم‌گیری مفروض می‌دانند، نظریه تصویر فرض می‌کند که عوامل دیگری مانند تجربیات گذشته، ارزش‌ها و برنامه‌های فردی در ترکیب با اطلاعات باید مورد توجه قرار گیرد (ساندوال، به نقل از رضانیان، گنجعلی و کریمی، ۱۳۸۶) در شکل توسعه یافته این نظریه، تصاویر در ۴ سطح ارائه گردیده‌اند: تصویر از خود^۲ (اعتقادات، روحیات، اخلاقیات، ارزش‌ها، هنجارها و تجربیات در سطح فردی و گروهی) تصویر فراقکن^۳ (برداشت فرد از اهداف و جایگاه آینده فرد)، تصویر طرح‌ریزی شده^۴ (انتظارات در خصوص رویدادها و وقایع آتی حاصل اجرای تصویر اقدام است که می‌تواند ترتیب زمانی رویدادها را شامل شود) و تصویر اقدام^۵ (برنامه و یا ابزاری است که تصمیم‌گیر به وسیله آنها می‌خواهد به مقصود برسد). با تأکید بیشتر بیان می‌گردد که «تصویر از خود یا تصویر ارزش، ارزش‌های تصمیم‌گیرنده، استانداردها، ایده‌آل‌ها، ادراکات، عقاید و اخلاقیات را که به شکل مجموعه اصول قابل توصیف هستند را دربر می‌گیرد، این اصول تعیین می‌کنند که آیا تصمیم درست است یا نادرست (مینر، ۲۰۰۷، ص ۲۱۶).

1. Beach & Mitchell
3. Trajectory image
5. Action image

2. Self image
3. Projected image

بنابراین با توجه به تأثیرپذیری تصمیم‌گیری شهودی از اصول مطروحه فوق در بررسی مطالعات متأخر درمی‌یابیم که مذهب و گرایش‌های مذهبی به‌عنوان عاملی تأثیرگذار در تصمیم‌گیری شهودی شناسایی شده است:

حرکت غرب به سوی ابزار دیگر

واسکنسلز (۲۰۰۹) در مطالعه خود شواهد قوی را یافته است که براساس آن چارچوب مبتنی بر مذهب، حساسیت موضوع تصمیم‌گیری را تقویت می‌کند. او کوشیده است تا نشان دهد که شهود و دعا (ایمان و توکل)^۱ دو روی یک سکه هستند. او مجموعه‌ای از آموزه‌های اس دی^۲ را باز یافته است که «ارتباط ذاتی را با هر دوی شهود و دعا برقرار می‌کند و بیان می‌دارد که چارچوب مبتنی بر مذهب، احتمالاً تصمیم‌گیرندگان را قادر می‌سازد تا از بی‌عدالتی دوری کنند و اثرات روانی خوبی را جذب نموده، تأثیر منفی روانی را دفع نموده و صحت تصمیم‌های نهایی خود را بالا ببرند». او بیان می‌دارد که «ما خود را با نظرات کینگ و گروثور تنظیم نموده‌ایم که مذهب و معنویت اثرات مفیدی در نگرش کارگران و رفتارشان و تضمین بر سازمان‌هایی که آنها را به خدمت می‌گیرند دارند». مدلی که توسط او ارائه شده است:

نکته مهم آن است که در این مدل، این دو ابزار تصمیم‌گیری در عین ارتباط با یکدیگر، هنگام تصمیم‌گیری به صورت مستقل عمل نموده و دو ابزار جدای از هم هستند که طبق آنچه گفته شد، در اندیشه اسلامی از طرفی عرفان نظری (شهود) جزئی از عقل (عقل ناب) است و همچنین عقل برهانی معیار دانش حصولی عرفان (شهود) می‌باشد.

1. Prayer

2. SD-Spiritist Doctrines

همچنین فرناندو و جکسون (۲۰۰۶) در تحقیق خود بیان می‌دارند که «در نتیجه مصاحبه عمیق با تعدادی مدیران عالی‌رتبه که دارای پیشینه مذاهب مختلف بودند، این نکته حاصل شده که اگرچه همه آنها مجموعه‌ای از ابزارهای مدیریتی را در اختیار داشتند؛ اما در لحظات دشوار، همگی این مجموعه ابزارهای مدیریتی را از طریق فرایندی که آنها را متصل به واقعیتی برتر (حقیقتی که قوی‌تر و بهتر است) می‌کند، تکمیل می‌نمایند. نتایج آن تصمیمات، خوب یا بد، معمولاً به آن تجربه اتصال، استناد می‌شدند. مذهب نقش مهمی را در تأثیرگذاری بر قضاوت، ویژگی‌های احساسی و انگیزش تصمیم‌گیری مدیران ایفا می‌کند. آن منبع اتصال، واقعیت غایی و برتر است که احتمالاً منبع تسلی خاطر، هدایت و الهام به مدیران هنگام اخذ تصمیمات حساس است».

رویکرد اسلامی در تصمیم‌گیری

سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری در نظام مدیریت و رهبری اسلامی تنها بر عقل معمول متکی نیست، بلکه بر اندیشه‌ای والاتر و برتر از اندیشه‌های انسان عادی متکی است؛ به تعبیر دیگر سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری در نظام اسلامی نشأت گرفته از مجموعه قوانین اسلامی است که بر واقعیات زندگی و حیات متکامل و متعالی بشری منطبق است (فاضلی، ۱۳۷۱). مدیران مسلمان با داشتن جهان‌بینی اسلامی، زمینه سودمندی را در تصمیمات خود به کار می‌گیرند. نگرش مدیر مسلمان این است که جهان تحت قوانین حکیمانه است و انسان موجودی است با توانایی و امکانات معین که بخشی از آن اکتسابی است. از سوی دیگر مدیر مسلمان براساس نگرش ایمانی، خود را در چارچوب بسته شده جبر نمی‌بیند، چنان‌که خود را مختار کامل هم نمی‌داند. هدفمندی الهی در تصمیم‌گیری‌ها همیشه مد نظر مدیران مسلمان خواهد بود. مدیران مسلمان برای دستیابی به تصمیم بهتر، از همه امکانات و منابع مادی و ماورایی بهره می‌برند و معتقدند بخشی از عوامل نیز در گروه اسباب معنوی است و باید با تمسک به معنویت آنها را به دست آورد» (منطقی، ۱۳۹۰).

در ادامه برای پاسخ به این سؤال که در منابع دین اسلام چه نکاتی در خصوص تصمیم‌گیری مطرح شده است که می‌تواند فرایند تصمیم‌گیری را تحت تأثیر قرار دهد به جستجو در خصوص تصمیم در منابع پرداخته‌ایم: منابع دین عبارتند از کتاب، سنت، اجماع و عقل که بازگشت این چهار منبع به دو منبع است؛ چون اجماع، ذاتاً منبع اثباتی مستقل نیست. لذا قرآن، وحی اصیل است و سنت، الهاماتی است که خداوند به پیامبر و به ائمه (علیهم‌السلام) آموخت (جوادی آملی، ۱۳۸۴، ص ۸۰).

روش تحقیق

این تحقیق، از نظر غایت، نظری و از نظر روش و رویکرد به ترتیب، توصیفی و کیفی است که از روش تحلیل محتوای کیفی استفاده شده است. در یکی از جدیدترین تقسیم‌های تحلیل محتوا، دوگونه کمی و کیفی بیان می‌شود. تحلیل محتوای کیفی به فراسویی از کلمات یا محتوای عینی متون می‌رود و تم‌ها یا الگوهایی را که آشکار یا پنهان هستند به صورت محتوای آشکار می‌آزماید (ایمان و نوشادی، ۱۳۹۰) بر این اساس:

پرسش اصلی که در این تحقیق با بررسی ادبیات تحقیق به دنبال پاسخ‌گویی به آن هستیم که آیا از مجموعه تعالیم وحی می‌توان آموزه‌هایی را یافت که فرد تصمیم‌گیرنده را هدایت نموده و ارزش‌ها، اعتقادات و ایده‌آل‌های او را شکل داده و بر آنها مؤثر باشد؟

واحد تحلیل، نکات و پیام‌های حاصل از تفسیر آیات در تفسیر نور حجت الاسلام والمسلمین قرآنی، دانشنامه موضوعی قرآن و همچنین احادیث و روایات معصومان (علیهم‌السلام) می‌باشد.

نمونه: نمونه در تحلیل محتوای کیفی معمولاً در بردارنده انتخاب هدفمند مواردی است که بازتاباننده پرسش‌های پژوهش‌اند (ایمان و نوشادی، ۱۳۹۰). برای این منظور از طریق رویکرد تحلیل محتوای تلخیصی، با جستجوی واژگان^۱ مرتبط در دانشنامه موضوعی قرآن، تفسیر نور و روایات و احادیث معصومین (علیهم‌السلام)، کاربرد و تأثیرگذاری و ارتباط آن مفاهیم با فرایند تصمیم‌گیری تعیین شد و در صورت مثبت بودن کاربرد و ارتباط، نکته یا پیام حاصل از تفسیر آیات به‌عنوان عضو نمونه انتخاب گردید، به طوری که در نهایت ۱۳۰ پیام یا نکته تفسیری انتخاب گردید و به جهت مشخص بودن مفاهیم اصلی، کدگذاری اولیه به روش تحلیل محتوای کیفی جهت‌دار و براساس مقوله‌های از پیش تعیین شده انجام گرفت. تعریف عملیاتی این مقوله‌ها به عبارت زیر خواهد بود:

مقوله‌ها و تعاریف آنها

از نظر علامه طباطبائی (رحمته‌الله) دین عبارت است از «عقاید و دستوره‌های عملی و اخلاقی که پیامبران از طرف خدا برای راهنمایی و هدایت بشر آورده‌اند» (طباطبائی، ۱۳۹۱، ص ۴) و از نظر آیت‌الله جوادی آملی «دین الهی، مجموعه عقاید و اخلاق و قوانین و مقرراتی است که خداوند آن را برای هدایت بشر فرستاده است تا انسان در پرتو تعالیم آن، هوا و هوس خود را کنترل و آزادی خود را

۱. در این بخش براساس مدل زیر اقدام به جستجوی واژگان مرتبط در آیات و روایات و استخراج پیام‌ها و نکات مدیریتی آن نمودیم: فرایند تصمیم‌گیری (اسکات، ۱۹۷۲؛ به نقل از شیخ‌زاده و شیخ‌زاده، ۱۳۸۶).

بازخورد	اجرا	انتخاب گزینه	ارزیابی گزینه‌ها	تحلیل کمی و کیفی	جمع‌آوری اطلاعات	تعیین معیارها	تعیین راه‌حل‌ها	تعریف مسئله

تأمین کند» (جوادی آملی، ۱۳۸۴، ص ۲۶). همچنین «دین مجموعه‌ای از عقاید، اخلاق، قوانین فقهی و حقوقی است که از ناحیه خداوند برای هدایت و رستگاری بشر، تعیین شده است» (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۱۹) در تعریف دیگر «دین مصطلح مجموع عقاید، اخلاق، احکام و حقوق است و دین جامع، گذشته از عناوین ۴ گانه علوم را هم دربر دارد» (جوادی آملی، ۱۳۸۸).

بنابراین علمای اسلامی می‌گویند، مجموع تعلیمات اسلامی سه بخش است:

الف) بخش عقاید، یعنی مسائل و معارفی که باید آنها را شناخت و بدانها معتقد بود و ایمان آورد، مانند: توحید، صفات ذات باری تعالی، نبوت عامه و خاصه؛ این بخش از تعالیم اسلامی با حضور عقل برهانی به جهت اثبات و دفاع عقلی از عقاید متصور است؛

ب) بخش اخلاق، یعنی مسائل و دستورهایی که درباره «چگونه بودن» انسان از نظر صفات روحی و خصلت‌های معنوی است، از قبیل عدالت، حکمت، استقامت، وفاء، صداقت، امانت و غیره؛

ج) بخش احکام، یعنی مسائل مربوط به کار و عمل که چه کارهایی و چگونه باید انجام شود، از قبیل نماز، روزه، حج، جهاد، امر به معروف و نهی از منکر و... بر این اساس، سه مقوله ۱. عقاید و باورها؛ ۲. احکام و دستورات عملی؛ ۳. ارزش‌های اخلاقی تعیین گردید.

زیرمقوله‌ها

در بخش عقاید؛ زیرمقوله‌ها عبارتند از: ۱. اصل خداآوری؛ ۲. اصل آخرت‌گرایی؛ ۳. اصل هدایت و رهبری؛ ۴. اصل بشارت و انذار.

- اصل خداآوری: اسلام بیش از هر چیز دین توحید است. هر کاری با نام خدا و استعانت از او آغاز می‌شود و با نام خدا و سپاس او پایان می‌یابد و با نام خدا و اتکا و اعتماد به او جریان می‌یابد؛

- اصل آخرت‌گرایی: مفهوم و کیفیتی است که در پی عقیده و ایمان به آخرت و زندگی جاوید مطرح می‌شود و به طوری که گفته شد، آخرت‌گرایی به معنی تلبس به ارزش‌های قرآنی و الهی است، انسان را در مسیر الهی به هدایت و از سقوط به جهنم هوا و هوس‌ها نجات می‌دهد. این معنی هرگز به مفهوم نفی دنیا نیست؛ بلکه امکانات دنیوی را در راستای اهداف اخروی قرار دادن است و بالاترین هدف اخروی نیل به سعادت حقیقی است انسان در آخرت، نتیجه اعمال خود را خواهد دید- کسی که به آخرت باور دارد، کار را با نیت قرب الهی انجام می‌دهد. آخرت‌گرایی و اعتقاد به معاد موجب باور نسبت به (وجود اختیار؛ تناسب اختیار و مسئولیت، ارزیابی عملکرد، هدف‌گرایی، تقدم کیفیت بر کمیت، ارزشمندی اعمال بر اساس احکام و فرامین الهی، مفهوم اثربخشی با درک مفهوم ایمان و عمل صالح) خواهد شد؛

- اصل هدایت و رهبری: طبق این اصل، مسئله هدایت در فطرت وجود و هستی نهادینه شده است و در مورد انسان به خصوص شکل والاتری پیدا می‌کند و تار و پود انسان در حیات دینی تنیده با مفهوم هدایت و رهبری است. در رویکرد مدیریتی اصل هدایت و رهبری باید گفت: اصل هدایت و رهبری مفهوم تکامل یافته امر سرپرستی انسان بر انسان است که در طول تاریخ حیات بشری به گونه‌های متفاوت بروز نموده و متکی بر مناسبت‌های مختلف اجتماعی زندگی انسان می‌باشد؛

- اصل بشارت و انذار: معنی بشارت، ایجاد امید و نشاط کردن و واداشتن به تلاش بیشتر است که همان تشویق است. انذار نیز به مفهوم به خود آوردن و ایجاد بیم و نگرانی کردن است که همان تنبیه و لازمه آن است. با روشن شدن آنچه از این دو واژه مراد است، باید گفت از اصول ثابت و مسلم در تربیت قرآنی، مسئله بشارت و انذار است. کتب آسمانی همیشه دارنده این دو جهت می‌باشند؛ گاه بُعد بشارتی و امیدبخشی داشته و گاه جنبه تنبیه و بیداری و به خود آوردن.

یافته‌های تحقیق

در ادامه از طریق جداول ذیل، عقاید و باورها، احکام و ارزش‌هایی که براساس تعالیم اسلامی می‌توانند بر فرد در موقعیت تصمیم‌گیری تأثیر گذارنده و راهنما و هدایتگر او باشند ارائه شده است:

جدول ۱: باورها: (تعداد کل موارد: ۳۰ - موارد کلی: ۸؛ مسئله: ۲؛ راه حل: ۷؛ انتخاب: ۶؛ اجرا: ۳؛ بازتاب: ۴) -
زیرمقوله‌ها (خدااباوری: ۱۰؛ آخرت‌گرایی: ۶؛ اصل بشارت و انذار: ۷؛ اصل هدایت و رهبری: ۴)

واژه جستجو شده	آدرس سوره (آیه)	پیام سوره و آیه	کدگذاری
		۱. معتقد به لاجبر و لاتفویض، بل امر بین الامرین قضیه شرطیه (میان رخدادها و نتایج آنها رابطه شرط و جزای شرط برقرار است) و قضیه قطعیه (انسان در برابر آنها نمی‌تواند اعمال نفوذ کند)	اعتقاد به «نه اجبار کامل و نه اختیار کامل» در تصمیم‌گیری
تصمیم‌ و عزم و قصد	کهف (۳۳ و ۳۴)	۲. ذکر جمله ان شاء الله به هنگام بیان تصمیمات آینده	اعتقاد به خواست و اراده الهی (خدااباوری)
	کهف (۳۳) و قلم (۱۸)	۳. صرف مهیا بودن مقدمات و قطعیت از صحت تصمیم کافی نیست، انجام هر تصمیمی وابسته به اراده خداوند است. توجه داشتن به مشیت خدا (فکر و تدبیر انسان در برابر تدبیر خداوند بی‌زنگ است)	اعتقاد به مشیت الهی در تصمیم‌گیری (خدااباوری)
	امام علی علیه السلام	۱۳۰. مردی نزد امیرمؤمنان آمد و گفت: ای امیرمؤمنان! خدایت را به چه شناختی؟ فرمود: «با از میان رفتن تصمیم و انهدام قصد. چون قصد کردم و میان من و قصد مانعی پدیدار شد، و تصمیم گرفتم، اما تقدیر با تصمیم من، ناسازگار شد، دانستم که تدبیرکننده، کس دیگری است» (حکمت‌نامه امام حسین علیه السلام ، ج ۱، ص ۶۷)	اعتقاد به وجود تدبیرکننده دیگر در تصمیمات (خدااباوری)
	بقره (۱۶۷)	۴. انسان در تصمیم‌گیری دارای اختیار است (پشیمانی و حسرت و تصمیم مجدد نشانه آن است)	اعتقاد به وجود اختیار برای تصمیم (آخرت‌گرایی)

اعتقاد به امکان تغییر عقیده (اصل هدایت و رهبری)	۵. امکان تغییر عقیده و تصمیم‌گیری در یک لحظه	طه (۶۸-۷۰)	
اعتقاد به مشیت الهی (خداباوری)	۶. نقش انسان محدود به انتخاب است، مقدار کامیابی به اراده خدا بستگی دارد	شوری (۱۹-۲۰)	
اعتقاد به قصد الهی (خداباوری)	۷. تنها خداوند است که سزاوار قصد کردن است	اخلاص (۲)	
اعتقاد به حکیمانه بودن افعال الهی (خداباوری)	۸. باور عالمانه و حکیمانه بودن افعال الهی، آدمی را به صبر و شکیبایی در حوادث وادار می‌کند	یوسف (۸۳)	مسئله
اعتقاد به پناه بردن به خداوند در برابر مشکلات (خداباوری)	۹. بهترین پناهگاه در برابر هزاران مسئله مادی و معنوی و در برابر تمایلات حق و باطل دیگران، خداوند است	ذاریات (۵۰-۵۱)	
اعتقاد به وجود چندین طریق و راه (اصل هدایت و رهبری)	۱۰. لطف خدا منحصر به یک راه نیست، می‌تواند شما را به هر طریقی مدد رساند	یوسف (۶۷)	راه حل، چاره‌اندیشی
اعتقاد به ثابت بودن راه الهی - اعتقاد به (راه مستقیم؛ راه انبیا است) (اصل هدایت و رهبری)	۱۱. راه الهی ثابت است در حالی که راه‌های دیگر پراکنده‌اند ۱۲. راه مستقیم (راه انبیا، راه بندگی خدا، توکل و تکیه بر خدا، یکتاپرستی، راه کتاب خدا و راه فطرت سالم است)	حمد (۶)	
اعتقاد به عدم وجود بن بست (اصل بشارت)	۱۳. انسان متقی به بن بست نخواهد رسید ۱۴. تقوا و توکل دو اهرم برای خروج از بن بست است	طلاق (۳)	
اعتقاد به ناقص بودن چاره جویی‌های بشری و مصون بودن قانون الهی از تحریف و خطا (اصل هدایت و رهبری)	۱۵. نارسایی چاره‌جویی و روش‌های بشری برای حل اختلافات اجتماعی-قانون الهی (قانون مصون از تحریف و خطاست. گروه‌های فردی به دنبال خواست‌های خود هستند)	بقره (۲۱۳)	
اعتقاد به باری خداوند (خداباوری)	۱۶. در صورت تدبیر و حرکت صحیح انسان، خداوند چاره کار را پیش پای انسان می‌گذارد	آل عمران (۵۴)	
اعتقاد به وجود اختیار (آخرت‌گرایی)	۱۷. آزادی و اختیار آدمی در انتخاب - اگر چنین نبود، پشیمانی، حسرت و تصمیم مجدد در او راه نداشت.	زمر (۴۱)؛ بقره (۱۶۷)؛ بقره (۲۶۷)؛ آل عمران (۲۰)	انتخاب
اعتقاد به وجود مهلت برای انتخاب (آخرت‌گرایی)	۱۸. سنت الهی مهلت دادن به افراد برای انتخاب و عمل است	یونس (۱۹)	

اعتقاد به تناسب مسئولیت انسان با اراده و انتخاب او (آخرت‌گرایی)	۱۹. مسئولیت انسان وابسته به اراده و انتخاب اوست. خداوند لغزش‌هایی را که در شرایط غیرعادی از انسان صادر شود را می‌بخشد	بقره (۲۲۵)	
اعتقاد به وابسته بودن لطف و قهر خداوند و عملکرد و انتخاب انسان (اصل بشارت و انذار)	۲۰. برخورداری از لطف و قهر خداوند به انتخاب و عملکرد خود ما بستگی دارد	انفال (۱۹)	
اعتقاد به وابسته بودن امداد الهی به راه انتخاب شده توسط انسان (اصل بشارت و انذار)	۲۱. امدادهای الهی وابسته به راهی است که انسان انتخاب می‌کند	ابراهیم (۲۷)	
اعتقاد به مطابقت انتخاب با قانون الهی (اصل انذار)	۲۲. هر انتخاب و نظریه‌ای که مخالف قانون و قضاوت خدا و رسول باشد، معصیت و انحراف آشکار است	احزاب (۳۶)	
اعتقاد به یاری خداوند در مواقع حساس (خداپاوری)	۲۳. خداوند مؤمنان را به حال خود رها نمی‌کند، در مواقع حساس دست آنان را می‌گیرد	آل عمران (۱۲۲)	انجام
اعتقاد به انجام تکلیف به‌عنوان مصادیق شکر خدا (آخرت‌گرایی)	۲۴. انجام تکلیف یکی از مصایق شکر خداست	مائده (۶)	
اعتقاد به علم خداوند از حالات بندگان (خداپاوری)	۲۵. علم خدا به حالات بندگان بهترین انگیزه برای انجام کارهای نیک است	مزمّل (۲۰)	
اعتقاد به عدم وجود بن بست (اصل بشارت و انذار)	۲۶. اسلام بن بست ندارد. راه بازسازی برای انسان باز گذاشته شده است. توبه واقعی، همراه با اصلاح و جبران خلاف‌ها می‌باشد	نحل (۱۱۹)	اصلاح و بازتاب
اعتقاد به تناسب انگیزه و عمل با بازتاب آن (اصل انذار)	۲۷. هر نوع انگیزه و عملی بازتاب و عکس‌العمل مخصوصی دارد. در هر مسیری گام نهمیم، به مقصدی خاص خواهیم رسید	آل عمران (۱۴۵)	
اعتقاد به بازتاب اعمال (اصل بشارت و انذار)	۲۸. نگرانی از بازتاب کارها، به اخلاص و عصمت ضربه نمی‌زند	طه (۴۰)	
اعتقاد به حاضر شدن انسان و اعمالش در قیامت (آخرت‌گرایی)	۲۹. ایمان انسان به حضور عملش در قیامت، سرچشمه اصلاح اوست	لقمان (۱۶)	

جدول ۲: احکام و دستورات عملی: (تعداد کل: ۶۵؛ موارد کلی: ۷؛ مسئله: ۸؛ راه حل: ۱، معیار: ۱۵؛ تجزیه و تحلیل: ۹؛ انتخاب: ۷؛ اجرا: ۱۴؛ اصلاح و بازتاب: ۴)

واژه جستجو شده	آدرس سوره (آیه)	پیام سوره و آیه	کدگذاری
تصمیم و عزم و قصد (موارد کلی)	نمل (۳۳): آل عمران (۱۵۹)	۳۰. حق تصمیم‌گیری حاکم و قاطعیت در تصمیم‌گیری پس از شنیدن آرای مشاوران	باید تصمیم نهایی توسط حاکم و پس از مشورت انجام شود
	نساء (۱۰۱)	۳۱. در مواردی یقین لازم نیست. احتمال توطئه و فتنه برای تصمیم و تغییر برنامه کافی است	باید در مواردی، صرف وجود احتمال تصمیم‌گیری نمود
	قصص (۹)	۳۲. ارئه پیشنهادات سریع و به موقع قبل از تصمیم‌گیری	باید پیشنهادات قبل از عمل تصمیم‌گیری باشد
	قصص (۱۶)	۳۳. هرچند کار خلاف عمدی نباشد، ولی نباید از آثار طبیعی و وضعی آن غافل بود.	باید از کار خلاف حتی غیر عمد آن هم مراقبت کرد
	نحل (۹۱)	۳۴. عمل به سوگند و عهده‌ی لازم است که قصد جدی در کار باشد	باید به سوگندی عمل کرد که برای آن قصد جدی شده است
	امام علی علیه السلام	۳۵. عاقل کسی است که در تصمیمات امروزه خود فردای ابدی را در نظر بگیرد و برای نجات روح خود از آسیب‌ها تلاش کند و کارهایی را که حیاتی است و برای ابدیت او ضرورت دارد انجام دهد (بحار الانوار، ج ۷۵، ص ۶)	باید در تصمیم‌گیری، آخرت نگر بود
	امام علی علیه السلام	۱۲۵. با تصمیم جدی به استقبال امری بشتاب که اندیشمندان و اهل تجربه زحمت آزمودن آن را کشیده‌اند (شرح غرر الحکم، ج ۱، ص ۴۵۲) هر که با تجربه‌ها [تصمیم خود را] استوار سازد از تباهی برکنار می‌ماند (غرر الحکم، ج ۲، ص ۱۶۹). -نگهداری [و بهره‌گیری درست] از تجربه سبب موفقیت است	باید در هنگام تصمیم‌گیری از تجربه استفاده نمود. باید تصمیم را با تجربه استوار نمود
مسئله	حضرت علی علیه السلام	۳۶. کلید دستیابی به علم سؤال‌پردازی است (سؤال شفاف، کامل بیانگر یک نیاز است) (بحار الانوار، ج ۱، ص ۲۲۴)	برای کسب علم باید سؤال کرد
	اعراف (۱۲۹) و اعراف (۱۶۰)	۳۷. اولین مسئله، رفاه و امنیت است ۳۸. به مردم آگاهی دهیم تا خودشان عمل کنند. بسیاری از مشکلات اجتماعی حل می‌شود اگر مردم بدانند به کجا رجوع کنند ۳۹. مشکلات طبیعی را باید از راه طبیعی و با تدبیر حل کرد و نه با اعجاز	باید اولین مسئله، رفاه و امنیت افراد باشد. باید افراد را برای حل مشکلات توسط خودشان، راهنمایی کرد - باید مشکلات را از راه طبیعی و تدبیر حل کرد
	فتح (۲۵)، بقره (۱۹۱)	۴۰. رعایت مسئله مهم و مهم یک قانون عقلی، شرعی و عرفی است	باید مسئله مهم‌تر را ابتدا بررسی نمود
	صافات (۱۰۲-۹۹)	۴۱. نظرخواهی از مردم برای دریافت میزان آمادگی آنان حتی در کارهای روشن و مسلم	باید برای حل مسئله از افراد نظرخواهی کرد

باید در بیان مسئله، سلسله مراتب حفظ شود	۴۲. در بیان مسئله، سلسله مراتب باید حفظ شود	حجر (۵۷-۵۸)	
باید مسائل اجتماعی بر مسائل گروهی مقدم باشد	۴۳. مسائل معنوی و اجتماعی بر مسائل گروهی و اقتصادی مقدم است	مانده (۱۱۴)	
باید در شرایط سخت، مسئله را قانونمند حل کرد	۴۴. در شرایط سخت به سراغ حل مسئله بروید ولی قانون‌شکنی نکنید	صاد (۴۳-۴۴)	راه حل، چاره‌اندیشی
باید احکام الهی معیار باشد - باید معیار مطابقت با وحی و دستورات باشد	۴۵. معیار بودن احکام الهی در قضاوت - دین در مسائل مختلف سیاسی، اقتصادی و... پاسخ‌گوست ۴۶. قرآن میزان و وسیله تشخیص حق از باطل است ۴۷. معیار مطابقت با وحی و دستورات خداست	شوری (۱۰) و محمد (۱۷)؛ اعلی (۲)؛ طارق (۸-۱۳)؛ (۱۱-۱۷)	معیار و میزان
باید حب و بغض خداوند ملاک انتخاب باشد	۴۸. حب و بغض خداوند ملاک انتخاب و حرکت رسول خدا و مؤمنان است	نساء (۱۰۷)	
باید از وجدان برای شناخت یاری گرفت	۴۹. وجدان انسان، بهترین معیار برای شناخت پسندیده از ناپسند است	بقره (۲۶۷)	
باید معیار آزمایش، داده‌ها و امکانات باشد	۵۰. میزان داده‌ها و امکانات، تعیین‌کننده معیار و مقدار آزمایش هر کس است	انعام (۱۶۵)	
باید برای هر کس چندین معیار سنجش قرار داد	۵۱. برای هر کس چندین وسیله و معیار سنجش و محاسبه در کار است. وسیله سنجش انسان‌های عادی، انبیا هستند	اعراف (۸)	
نباید سن، نژاد و سابقه به تنهایی معیار باشد	۵۲. میزان اطاعت امر خداست. سن و نژاد و سابقه و... هیچ کدام معیار نیست	اعراف (۱۲)	
نباید اکثریت تنها معیار باشد	۵۳. اکثریت معیار شناخت صحیح نیست. معیار حق و باطل تشخیص اکثریت نیست	یوسف (۳۸) و (۶۸)	
باید معیار ارزیابی، موفقیت در آزمون عملی باشد	۵۴. معیار ارزیابی الهی موفقیت در آزمون‌های عملی است	محمد (۳۱)	
باید معیار انتخاب، تبعیت از بهترین‌ها باشد	۵۵. ملاک و معیار انتخاب، تبعیت از بهترین‌هاست	قصص (۴۹)	
باید معیار وحی الهی باشد. نباید رسم و رسوم و عادات به تنهایی معیار باشد	۵۶. معیار حق و باطل، وحی الهی است و نه رسم و رسوم و آداب و عادات اجتماعی - خوبی‌ها و بدی‌ها را باید با معیار الهی سنجید و نه با پندار این و آن	احزاب (۳) و فاطر (۸)	
باید میزان و معیار عادلانه باشد	۵۷. میزان سنجش هر امری باید عادلانه و درست باشد. عدل و میزان هم در آسمان عامل ثبات و پایداری است و هم در زمین و جامعه ۵۸. راه رسیدن به عدالت، عمل به قرآن است	شعرا (۱۸۱)؛ رحمن (۷-۹)	

باید میزان ارزش دوران‌دیشی و رعایت مصالح باشد	۵۹. میزان ارزش، دوران‌دیشی و رعایت مصالح درازمدت است	نساء (۵۹)	
باید نظرات را با یکدیگر مقایسه نمود	۶۰. نظرات را با یکدیگر مقایسه کنید تا حقیقت آشکار شود (بحارالانوار، ج ۲، ص ۹۶) وقتی مطلبی را می‌شنوید، آن را تحلیل کنید تا ارتباط آن را با عمل بیابید (کافی، ج ۱، ص ۱۷) // در منابع نیست //	امام علی علیه السلام	تجربه و تحلیل
باید در تحلیل کم‌ضررترین را نیز تشخیص داد	۶۱. عاقل کسی نیست که فقط نفع را از ضرر بشناسد بلکه عاقل کسی است که از بین دو ضرر، ضرر کمتر را تشخیص بدهد (بحارالانوار، ج ۷۵، ص ۶)	امام علی علیه السلام	
باید با کیفیت‌ترین اطلاعات مورد استفاده قرار گیرد	۶۲. از هر موضوعی باید با کیفیت‌ترین اطلاعات انتخاب کرد (بحارالانوار، ج ۱، ص ۲۱۹)	پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله	
باید برای اطلاع از آینده، گذشته را بررسی کرد	۶۳. اگر می‌خواهی بدانی در آینده چه خواهد شد، روند امور در گذشته را بررسی کن - قوانین و معادلات خلقت ثابت است و حوادث زاینده آنها هستند	امام علی علیه السلام	
باید برای شناخت موضوعات به دقت بررسی نمود	۶۴. برای شناخت موضوعات باید بررسی شود که: آیا موضوع واقعاً موجود است یا توهم است - جوهره آن چیست؟ چگونه و چه صفاتی دارد؟ - چرا و به چه دلیل موجود است؟ چه عاملی جوهره آن را این‌گونه کرده است؟ و به چه دلیل دارای این صفات خاص است؟	امام علی علیه السلام	
باید هم احتیاط کرد، هم محاسبه و هم توکل	۶۵. هم احتیاط و محاسبه لازم است و هم توکل به خداوند ضروری است - لزوم محاسبه و در نظر گرفتن احتمالات - باز هم دست خدا باز است. تضمینی برای انجام صد در صد محاسبات نیست	یوسف (۶۷)	
باید با تقوای الهی مسائل را تحلیل کرد	۶۶. خوف الهی و تقوا به انسان بصیرت و نیروی تحلیل صحیح و روشن از مسائل می‌دهد	مائده (۲۳)	
باید اقدامات گذشته را تحلیل کرد	۶۷. تاریخ را تحلیل کنیم و از آن عبرت بگیریم، یادآوری حوادث گذشته و امدادهای الهی و تحلیل آنها، کسانی که از حوادث عبرت نمی‌گیرند، قلبشان مرده است	اعراف (۱۰۳): انفال (۴۲): تغابن (۶): قاف (۳۶-۳۷)	
باید تحلیل را به خبره واگذار کرد	۶۸. در گزارش اصل خبر را بگویید و تحلیل و برداشت را به اهلش واگذار کنید. حوادث را به اهل خبره برای تفسیر و تحلیل بازگو کنیم	نمل (۲۰-۲۴)، قصص (۲۵)	
باید انتخاب افراد براساس صلاحیت و شایستگی باشد	۶۹. انتخاب پیامبران از سوی خداوند براساس صلاحیت و شایستگی	انعام (۱۲۴)	
باید تصمیمات به صورت استراتژیک باشد	۷۰. لزوم انتخاب روش‌ها و تاکتیک‌های متنوع و بجا - تصمیم‌گیری استراتژیک -	نساء (۱۷۱)	
باید زبردستان را توجیه کرد. ابهامات برطرف شود	۷۱. رهبر و مدیر باید زبردستان خود را توجیه کند و دلیل کار و انتخاب خود را بازگو کند و ابهامات را برطرف کند، نگوید این حق من است که هر کاری بخواهم انجام دهم.	بقره (۲۴۷)	

باید انتخاب براساس برهان باشد	۷۲. در انتخاب راه، دلیل و برهان لازم است، نه حدس و گمان	انعام (۱۱۶)	اجرا
باید بهترین انتخاب انجام شود	۷۳. باید انتخاب احسن در کار باشد	زمر (۵۱)	
باید در انتخاب آینده‌نگر بود	۷۴. در انتخاب راه، آینده‌نگر باشیم	عنکبوت (۲۵)	
باید ایمان و عمل صالح معیار قضاوت باشد	۷۵. برای قضاوت درباره دیگران، ایمان صادقانه و عمل صالح امروز آنان را بنگرید	شعرا (۱۱۲-۱۱۳)	
باید عناصر سست بنیاد را شناسایی کرد	۷۶. توان همه افراد در اجرا یکسان نیست. عناصر سست بنیاد عامل شکست و خطر است. توکل بر خداوند داروی سستی است	آل عمران (۱۲۲)	
باید کارها و تغییرات را تدریجی انجام داد	۷۷. قرآن به تدریج نازل شده است (اجرای تدریجی) - پایداری در راه اجرای احکام الهی و پرهیز از مدارا با کافران	انسان (۲۴)	
باید به توان اجرایی افراد توجه نمود - باید با مخالفان مدارا کرد - باید به پیامد دستورات توجه کرد	۷۸. در اعلام برنامه‌ها به توان اجرایی خود توجه داشته باشیم ۷۹. هرکجا احساس نگرانی اجتماعی شد، باید روحیه امید و توکل را در مردم زنده کرد ۸۰. با مخالفان مدارا کنیم و به آنان مهلت دهیم ۸۱. در دستورات و آئین‌نامه‌ها، به تنش و پیامدهای آن نیز توجه کنیم	توبه (۲۸)	
باید علاوه بر سفارش، افراد را متعهد ساخت	۸۲. برای اطمینان از انجام کارهای مهم، سفارش و فرمان کافی نیست، میثاق و عهد لازم است	بقره (۸۴)	
باید سختی کار را برای مجریان تسهیل کرد	۸۳. اگر کسی را برای انجام کاری مأمور می‌کنید، خطرات و سختی‌های کار را به او گوشزد نمایید و به او روحیه دهید	رعد (۳۲)	
باید برای برخی کارها تغییر وضعیت داد	۸۴. گاهی برای انجام برخی مأموریت‌ها باید چهره عوض کرد	مریم (۱۶-۱۷)	
باید مقدمات هر کاری را فراهم نمود	۸۵. کسی را که منصوب و مأمور انجام کار می‌کنیم، ابزار کار و خواسته‌های او را نیز تأمین کنیم. اگر انسان بر انجام کاری مکلف شد، باید مقدمات آن را فراهم کند	طه (۳۵-۳۷)؛ حج (۳۵۹)	
باید هر کاری به‌طور عالی انجام شود	۸۶. انجام هر کاری باید با کیفیتی عالی همراه باشد.	صافات (۵-۱)	
نباید همه برنامه‌ها علنی شود	۸۷. همه برنامه‌ها نباید روشن و علنی باشد، گاهی باید دور از چشم مخالفان عملی انجام شود	صافات (۹۳-۹۸)	
باید از قبل برنامه‌ریزی و تمرین کرد	۸۸. برای انجام مأموریت‌های بزرگ، باید برنامه را قبلاً تمرین و تکرار کرد.	قصص (۳۱)	
باید خوبان را تجلیل کرد	۸۹. با تجلیل از خوبان، دیگران را به انجام خوبی‌ها تشویق کنیم	احزاب (۲۵)	
باید از تصمیمات مراقبت کرد	۹۰. از بازتاب کارها و تصمیمات خود مراقبت کنیم	قصص (۱۸)	اصلاح و بازتاب
باید موارد معیوب را به جای کنار گذاشتن، اصلاح کرد	۹۱. باید نواقص را اصلاح و تعمیر کرد، نه آنکه هر چیز عیب‌دار را بی‌ارزش پنداشت و از آن دست کشید	کهف (۷۷)	

باید برای اصلاح، ریشه‌ها را اصلاح کرد	۹۲. برای اصلاح جامعه، باید ابتدا سراغ ریشه‌ها و سرچشمه‌های فسق و فساد رفت	قصص (۳۳۹-۳۲)
باید قبل از تصمیم‌گیری، عاقبت‌اندیشی کرد	۹۳. هر وقت خواستی برای انجام کاری تصمیم بگیری قبلاً به عاقبت آن کار فکر کن و نتیجه‌اش را در نظر بیاور اگر دیدی حق و شایسته است اقدام کن و اگر ناشایسته و بر خلاف حق بود از انجام آن کار خودداری بنما (الحديث، ج ۳، ص ۲۲۵)	پیامبر اکرم ﷺ

جدول ۳: ارزش‌ها: (تعداد کل: ۳۵؛ موارد کلی: ۱۴؛ مسئله: ۱؛ راه حل: ۱؛ تجزیه و تحلیل: ۴؛ انتخاب: ۵؛ اجرا: ۱۰)

کدگذاری	پیام سوره و آیه	آدرس سوره (آیه)	واژه جستجو شده
انسان باید از پذیرش موارد مبهم پرهیز کند	۹۴. پرهیز از ابهام		فرهنگ اسلامی
انسان باید همواره به نیروی عقل توجه کند	۹۵. عقل‌گرایی		
انسان باید مشورت کند بعد توکل کند	۹۶. مشورت حتی با خطاکاران ۹۷. ابتدا مشورت بعد توکل، خواه به نتیجه برسیم یا نه	نمل (۳۳)؛ آل عمران (۱۵۹)	تصمیم و عزم و قصد (موارد کلی)
انسان باید مشورت کند و عجله نکند	۱۲۶. سه چیز است که هر کس آن را مراعات کند، پشیمان نگردد: ۱. اجتناب از عجله؛ ۲. مشورت کردن؛ ۳. توکل بر خدا در هنگام تصمیم‌گیری (مسندالامام الجواد، ص ۲۴۷)	امام جواد علیه السلام	
انسان باید به جای افسوس خوردن گذشته، برای آینده قاطعیت داشته باشد	۱۲۷. افسوس خوردن کوتاهی در انجام دادن کار را، با تصمیم‌گیری قاطع جبران کن (بحارالانوار، ج ۷۵، ص ۳۶۸)	امام هادی علیه السلام	
انسان نباید خودمحور و خودمختار باشد	۹۸. در مسائل عمومی خودمحوری و خودمختاری ممنوع	نور (۶۲)	
انسان باید در هنگام تصمیم از فکر بد دوری کند	۹۹. باید از فکر بد در هنگام تصمیم‌گیری دوری کرد (فکر بد مقدمه تصمیم خطرناک)	مدثر (۱۵-۲۵)	
انسان باید تسلیم مشیت خداوند باشد	۱۰۰. مهم‌تر از عمل، تصمیم بر عمل و تسلیم بودن است	صافات (۱۰۳-۱۰۶)	
انسان نباید افراط و تفریط کند - نباید از مقام کرامت انسانی غافل باشد	۱۰۱. غافل نشدن از خطر افراط و تفریط در تصمیم‌گیری ۱۰۲. غافل نشدن از مقام کرامت انسانی ۱۰۳. غافل نشدن دشمن درونی و دشمن بیرونی	طه (۱۱۵)	
انسان باید خالصانه عمل کند - انسان نباید انتظار تمجید و تشکر داشته باشد	۱۰۴. آنچه به عمل ارزش می‌دهد، انگیزه خالصانه و اخلاص در عمل است، گذشتن از پاداش به تنهایی نشانه اخلاص نیست، بلکه گذشتن از تمجید و تشکر نیز لازم است. چه بسیار کارهایی که انسان می‌کند ولی به خاطر نداشتن قصد قربت و نیت خالص در قیامت از آن بهره نمی‌برد	انسان (۹)، بقره (۲۰۲)	

انسان نباید هنگام خشم تصمیم بگیرد.	۱۲۴. توان‌ترین مردم در تشخیص درست کسی است که خشمگین نشود (غررالحکم، ج ۲، ص ۴۰۸، ح ۳۰۴۷)	امام علی علیه السلام	
انسان باید دوران‌دیش باشد	۱۲۹. فکر کن، تا دوران‌دیش شوی و چون همه جوانب کار برای روشن شدن، آنگاه تصمیم قطعی بگیر. بدان که تصمیم و اراده از دوران‌دیشی است. پیروزی، با دوران‌دیشی و اراده پایدار به دست می‌آید. تصمیم درست، از دوران‌دیشی است؛ تصمیم استوار، از دوران‌دیشی است. در تصمیمی که با دوران‌دیشی همراه نباشد خبری نیست. دوران‌دیشی این است که به آنچه مکلف شده‌ای مواظبت کنی و آنچه را از دوش تو برداشته شده است وا گذاری. دوران‌دیشی، نگهداری تجربه است. دوران‌دیشی، عاقبت‌نگری است و ریزی با خردمندان. دوران‌دیشی، فرمان بردن از خداست و نافرمانی کردن نفس. ریشه دوران‌دیشی باز ایستادن در هنگام شبهه است. پیروزی با دوران‌دیشی به دست آید و دوران‌دیشی با به کار انداختن اندیشه و اندیشه با راز دار (میزان الحکمه، ج ۳، ص ۵۴-۵۵)	امام علی علیه السلام	
انسان نباید در صورت عدم توافق نظر، تصور حق بودن یکی و باطل بودن دیگری را به ذهن راه دهد	۱۰۵. قهر و نارضایتی و عدم تحمل یکدیگر همه‌جا نشانه حق بودن یکی و باطل بودن دیگری نیست. دو نفر ممکن است از یک زاویه به مسئله بنگرند و کار دیگری را باطل بیندارند	حجر (۴۵-۴۸)	مسئله
انسان نباید فقط بازدارنده باشد	۱۰۶. فقط بازدارنده نباشید، راه‌حل ارائه کنید	یوسف (۶۷)	راه‌حل، چاره‌اندیشی
انسان نباید فقط به دنبال مسائل مادی باشد	۱۰۷. دنیا طلبان ابتدا از حوادث تحلیل اقتصادی می‌کنند و سپس تحلیل معنوی	کهف (۴۲)	
انسان باید خداوند را منزه دانسته و خود را دلیل مسائل و گرفتاری‌ها بداند	۱۰۸. در تحلیل گرفتاری‌ها، خدا را منزه بدانیم و سرچشمه آن را در عملکرد خود جستجو کنیم	انبیاء (۸۷-۸۸)	تجزیه و تحلیل
انسان نباید لجاجت کند	۱۰۹. لجاجت، انسان را به تحلیل غلط وا می‌دارد	طور (۴۴-۴۶)	
انسان نباید صرفاً تحلیل مادی کند	۱۱۰. کسانی که به جای توجه به قدرت الهی، امور طبیعت را تفسیر و تحلیل مادی می‌کنند، به هنگام فرارسیدن قهر الهی گریزی نخواهند داشت	شوری (۳۴-۳۵)	
انسان نباید تسلیم موج جمعیت شده و عقل و تقوای الهی را فراموش کند	۱۱۱. منطق خواهی نشوی رسوا، همرنگ جماعت شو، قرآنی نیست. شناخت پاک از ناپاک و تسلیم موج و هیاهوی جمعیت نشدن، تنها کار خردمندان است. رستگاری علاوه بر عقل و خرد به تقوای الهی نیاز دارد	مائده (۱۰۰)	انتخاب
انسان نباید زود قضاوت کند	۱۱۲. زود قضاوت نکنیم و تنها به آمار و محاسبات تکیه نکنیم که همه چیز به اراده خداوند است	کوثر (۱-۳)	

انسان نباید براساس حب و بغض قضاوت کند	۱۱۳. حب و بغض ها نباید در قضاوت ما تأثیرگذار باشد	طلاق (۳)
انسان باید هوشیار باشد و فریب نخورد	۱۱۴. زود قضاوت نکنید، از توفیقاتی که به خاطر مکر نصیب بعضی ها می شود، فریب نخورید بلکه به عاقبت آنان توجه کنید	نمل (۵۰-۵۱)
انسان باید صبور باشد. نباید بر سلیقه های شخصی پافشاری کند	۱۱۵. صبر و پایداری در انجام فرمان خدا ارزش دارد و نه پافشاری به سلیقه های شخصی	انسان (۲۴)
انسان نباید جز از خدا بترسد. انسان نباید ملاحظه کسی را کند	۱۱۶. در انجام تکلیف الهی از هیچ قدرتی ترسیم و ملاحظه کسی را نکنیم. تبلیغات سوء دشمن، ملامت ها و تهدیدها و توطئه ها مهم نیست، قهر خدا از همه مهم تر است	بقره (۴۰)
انسان نباید از روش های نادرست استفاده کند	۱۱۷. به کارگیری روش های نادرست و غیرمنطقی برای انجام امور خلاف تقواست	بقره (۱۸۹)
انسان باید با بهترین توان کار خود را انجام دهد	۱۱۸. در میان چند برنامه و راه، باید بهترین روش انتخاب و با بهترین توان انجام داد	اعراف (۱۴۵)
انسان باید نیت و هدف پسندیده برای انجام کار داشته باشد	۱۱۹. ارزش کارها در سه جهت است: اصل کار، انجام دهنده کار و نیت و هدف آن	کهف (۶۷-۷۰)
انسان باید سعه صدر داشته باشد	۱۲۰. سعه صدر، زمینه ساز انجام برنامه های سنگین رسالت است	شرح (۱-۸)
انسان باید مسئولیت پذیر باشد	۱۲۱. انسان افزون بر اعمالی که خود انجام داده، مسئولیت اعمالی را که دیگران، پس از او به پیروی از او انجام می دهند، به عهده دارد	قیامت (۷-۱۵)
انسان نباید خود را بی نقص و تقصیر بداند	۱۲۲. هیچ کس نباید خود را از قصور و تقصیر به دور بداند، زیرا با انجام همه تکالیف، باز هم به استغفار نیاز داریم. علم خداوند به حالات بندگان، بهترین انگیزه برای انجام کارهای نیک است	مزمّل (۲۰)
انسان باید خود را مکلف به انجام وظیفه بداند	۱۲۳. ما مکلف به انجام وظیفه ایم نه حصول نتیجه، سعی و تلاش وظیفه ماست	نجم (۳۸-۴۱)
انسان نباید اندیشه و راز خود را برای هر کسی افشا کند. تا انتخاب در دست او باشد.	۱۲۸. پیروزی، به محکم کاری بسته است و آن هم به اندیشه بستگی دارد و اندیشه نیز به نگهداری رازهاست. «موفق ترین کارها، کاری است که با کتمان کامل صورت گیرد» (ری شهری، ۱۳۹۲، ج ۴، ص ۴۲۷)	امام علی علیه السلام

نتیجه‌گیری

- مدل تصمیم‌گیری عقلانی-شهودی که در غرب مطرح است، در نتیجه محدودیت‌های عقلی بشر، شهود (بدهت؛ نتایج فرایند غیرهوشیارانه تصمیم‌گیری که یا به وسیله تجارب قضاوتی ثابت تأیید می‌گردد و یا به وسیله احساسی قانع‌کننده و بدون دلیل) را به‌عنوان ابزار دیگر معرفی کرده است. اگرچه براساس مدل سایمون (۱۹۸۷) شهود و عقل در یک پیوستار در مقابل هم و در نقش متمم برای یکدیگر هستند و در برخی مدل‌های دیگر همچون واسکلسنز (۲۰۰۹) عقل و شهود در نقش مکمل ارائه شده‌اند؛ اما در هر دو صورت معرفت شهودی بدون ارتباط و مستقل از معرفت عقلی است و حتی برای آن معیار ارزیابی صحت و اعتبار بیان نشده است؛

- براساس دین مبین اسلام، عقل جایگاه رفیعی دارد؛ اما در عین حال بر محدودیت‌های آن نیز تأکید شده است. هدف از بعثت انبیا هم همین بوده که عقل آدمی کامل شود. بنابراین تکمیل‌کننده عقل، تعالیم وحی است. براساس یافته‌های این تحقیق، فرد تصمیم‌گیرنده در هنگام تصمیم‌گیری عقلانی در تمامی مراحل ۹ گانه آن از طریق اعتقادات، احکام و ارزش‌های اسلامی پشتیبانی و هدایت می‌شود. شهودی که در غرب به‌عنوان ابزار تکمیل‌کننده عقل مطرح شده است تنها در نتیجه و انتخاب راه حل ممکن است بتواند عقل را حمایت کند؛ اما تعالیم وحی در تمامی مراحل تصمیم‌گیری عقلانی به دقیق‌ترین و صحیح‌ترین شکل ممکن فرد را هدایت می‌کند. بنابراین تعالیم وحی پا به پای عقل و همگام با آن و در نقش مصباح برای آن است؛

- تعالیم اسلامی (اعتقادات و احکام و ارزش‌ها)، تجارب قضاوتی افراد، ارزش‌ها، استانداردها و ایده‌آل‌های آنان را تحت تأثیر قرار می‌دهد و در صورتی که فرایند تصمیم‌گیری عقلانی با محدودیت و ناتوانی روبه‌رو شود، فرد تصمیم‌گیرنده را از طریق خبرگی حاصل از تجارب قضاوتی هدایت شده یاری خواهد نمود. نکته مهم آن است که تصمیم‌گیری شهودی (با تعریف فوق) در مدل اسلامی دارای معیار ارزیابی صحت است. از یک طرف عقل و از طرف دیگر تعالیم اسلامی هدایتگر معرفت شهودی خواهند بود؛

- تعالیم وحی آثار و نتایج مثبت بر فرد تصمیم‌گیرنده خواهد داشت، بر این اساس نتایج مدل تصمیم‌گیری اسلامی شامل خداباوری، نفی ظلم و سلطه‌پذیری و یا نهی از تولای کفار، اسلام‌محوری، بیدادگری، توجه به محرومین، تحول‌سازی، قانون‌مداری، آزادی بیان بدون تخریب و توطئه، وحدت‌گرایی، مشارکت‌مداری، دوری از وابستگی، حریت و آزادگی خواهد بود؛

- در مدل اسلامی تصمیم‌گیری، نتیجه مطلوب یا نامطلوب در مقایسه با مدل‌های غربی از اهمیت کمتری برخوردار است. زیرا عمل به تکلیف و وظیفه‌گرایی بر نتیجه‌گرایی طبق اندیشه اسلامی ارجح است.

منابع

۱. الوانی، سید مهدی (۱۳۷۹)، «تصمیم‌گیری شهودی، ویژگی‌ها و کاربردهای آن، علوم سیاسی»، مطالعات دفاعی استراتژیک، ۵ و ۶، ص ۱۳۷-۱۵۰.
۲. ایمان، محمد تقی و محمدرضا نوشادی (۱۳۹۰)، «تحلیل محتوای کیفی»، فصلنامه پژوهش، شماره دوم، صفحه ۱۵-۴۴.
۳. پایگاه اینترنتی احادیث به آدرس: (HTTP://AHADITH.IR/FA).
۴. پایگاه اطلاع‌رسانی حدیث شیعه به آدرس (HTTP://WWW.HADITH.NET).
۵. تفسیر نور حجت‌الاسلام والمسلمین محسن قرائتی، قابل دستیابی از طریق پایگاه اطلاعاتی درس‌هایی از قرآن به آدرس (HTTP://WWW.GHARAATI.IR/SHOW.PHP?PAGE=TAFSIR).
۶. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸)، «تبیین برخی از مطالب منزلت عقل در هندسه معرفتی دین فلسفه کلام عرفان»، اسراء، شماره ۲.
۷. _____ (۱۳۸۴)، انتظار بشر از دین، قم: مرکز نشر اسراء.
۸. _____ (۱۳۸۶)، منزلت عقل در هندسه معرفت دینی، چاپ چهارم، قم: مرکز نشر اسراء.
۹. دانشنامه موضوعی قرآن قابل دستیابی از طریق پایگاه اطلاعاتی تبیان (HTTP://WWW.TEBYAN.NET).
۱۰. دفت، ریچارد، ال (۱۳۹۰)، مبانی تئوری و طراحی سازمان، ترجمه علی رضائیان، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۱۱. رضائیان، علی؛ اسدالله گنجعلی و محمدرضا کریمی (۱۳۸۶)، «نظریه تصویر و کاربرد آن در تصمیم‌گیری»، دوفصلنامه اندیشه مدیریت راهبردی، شماره ۱، ص ۷.
۱۲. رودگر، محمدجواد (۱۳۹۱)، «سلوک و شهود خردگرایانه در مکتب ابن عربی»، فصلنامه ذهن، سال ۱۲، شماره ۴۷.
۱۳. شیخ‌زاده، محمد و رجبعلی شیخ‌زاده (۱۳۸۶)، «بررسی مبانی عقلانیت در تصمیم‌گیری»، اندیشه مدیریت، شماره ۱.
۱۴. شیروانی، علی، (۱۳۸۹)، «مفهوم شهود در فلسفه غرب و نسبت آن با علم حضوری»، فصلنامه آئین حکمت، سال دوم، شماره ۶.
۱۵. طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۱)، تعالیم اسلام، تهران: بوستان کتاب، مترجم: سیدهادی خسروشاهی، چاپ هشتم.

۱۶. علامه محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، تحقیق و تعلیق: سیدجواد علوی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۲ق.
۱۷. فاضلی، خلیل‌الله (۱۳۷۱)، «سیاست‌گذاری در نظام رهبری و مدیریت اسلامی از دیدگاه عقل و وحی»، فصلنامه مدیریت دولتی، شماره ۹.
۱۸. فرید تنکابنی، مرتضی (۱۳۷۶)، الحدیث، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ج ۳، چاپ ۸.
۱۹. فنایی اشکوری، محمد (۱۳۸۹)، «الهیات عرفانی»، فصلنامه خردنامه صدرا، شماره ۵۹، ص ۷۵.
۲۰. قابل دستیابی از طریق پایگاه اینترنتی مرکز تنظیم و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی بهجت به نشانی: (<http://v0.bahjat.ir/index.php/noor-2/643-2011-09-07-18-57-35.html>)
۲۱. محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۳)، حکمت‌نامه امام حسین (علیه‌السلام)، قم: دارالحدیث، جلد اول.
۲۲. _____ (۱۳۹۲)، میزان الحکمه، چاپ و نشر دارالحدیث، ترجمه: حمیدرضا شیخی، جلد سوم، چاپ ۱۳.
۲۳. مرتضایی، بهزاد (۱۳۹۱)، «تأثیر مکاشفات عرفانی ابن عربی در افکار حکمی ملاصدرا»، خردنامه صدرا، جلد ۶۷، ص ۴۵-۶۴.
۲۴. منطقی، محسن (۱۳۹۰)، «نقش نگرش‌های اسلامی در فرایند تصمیم‌گیری»، اسلام و پژوهش‌های مدیریتی، ۱ (۲)، ص ۴۱-۵۷.
۲۵. نصیری، مهدی (۱۳۸۷)، فلسفه از منظر قرآن و عترت، کتاب صبح، چاپ دوم.
26. Beach, L. R., & Mitchell, T. R. (1990), IMAGE THEORY-A BEHAVIORAL-THEORY OF DECISION-MAKING IN ORGANIZATIONS. Research in organizational behavior, 12, 1-41.
27. Dane, E. and Pratt, M.G. (2007), "ExplXoring intuition and its role in managerial decision-making", Academy of Management Review, Vol. 32 No. 1, pp. 34.
28. kalantari,B. (2010), "Herbert A. Simon on making decisions: enduring insights and bounded rationality", Journal of Management History, vol. 16 No.4, pp. 509-520.
29. Mario Fernando, Brad Jackson (2006), The influence of religion-based workplace spirituality on business leaders' decision-making: an inter-faith study. Journal of Management & Organization: Vol. 12, No. 1, pp. 23-39.
30. Miner, J. B. (2007). Organizational Behavior 4. From Theory to Practice. ME Shape. Inc., New York.

31. Nutt, P.C. (1999), "Surprising but true: half the decisions on organizations fail", *The Academy of Management Review*, Vol. 13, No. 4, pp. 75-90.
32. Prietula, M. J., & Simon, H. A. (1989), *The experts in your midst*. Harvard Business Review, 67 (1), 120-124.
33. Robbins, S. P. (2000), *Managing today!* Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.p.69.
34. Shapiro, L.A. (1997), "The nature of nature: rethinking naturalistic theories of intentionality", *Philosophical Psychology*, Vol. 10, No. 3, pp. 22-309.
35. Sinclair, M., & Ashkanasy, N. M. (2005), *Intuition Myth or a Decision-making Tool?* *Management Learning*, 36 (3), 353-370.
36. Simon, H.A. (1987), "Making management decisions: the role of intuition and emotion", *Academy of Management*, Vol. 1, No. 1, pp. 57-64.
37. Simon, H.A. (1979), "Rational decision making in business organizations", *American Economic Review*, Vol. 69, No. 4, pp. 493-513.
38. *Organizational behavior 4; from theory to practice*. (2007), *Reference and Research Book News*, 22(2) Retrieved from <http://search.proquest.com.ezproxy.saintleo.edu/docview/199656354?accountid=4870>.
39. Vasconcelos ,F.A. (2009), "Intuition, prayer, and managerial decision-making processes: a religion-based framework", *Management Decision* ,vol.47, No. 6, pp. 930-949.